

Prestesekken som aldri ble full

-Myte eller virkelighetsbeskrivelse?

En undersøkelse av forholdet mellom to prestegenerasjoner Theiste og bøndene i Rælingen omkring år 1700.

Forfatter: Hans Kristian Halvorsen-Monsrud

En popularisering av oppgaven er å finne i Romerike Historielags årbok 21, "Romerike i barokk og rokokko", side 376-408.

I Innledning

Tittelen på denne oppgaven er hentet fra et av folkeeventyrene. I eventyret trer ofte "han far sjøl" i mot oss i kappe og krage i en pengegrisk og relativt usympatisk skikkelse. Men er dette usympatiske bildet historisk sant? Det kan videre være interessant å se på eventyrets presteskikkelse i forhold til de norske historikers vurdering av forholdet mellom embetsstanden og allmuen i løpet av unionsperioden med Danmark. Ifølge Øystein Rian er det "to hovudmåtar å framstille forholdet mellom embetsstanden og folket på: ei tilnærming som konsentrerer seg om hendingar og konflikthar, og ei tilnærming som er oppteken av strukturelle forhold".¹ Den første har vektlagt især embetsmennene som potensielle overgripere og maktmisbrukere. Disse fremstillingene har vært å finne i deskriptive fremstillinger som bygdehistorier, lokalhistoriske publikasjoner og bredt anlagte norgeshistorier. Faren med især en del av de lokalhistoriske publikasjonene myntet på et bredere publikum, er at man i for liten grad har foretatt grundige og systematiserende studier av forholdet mellom bønder og embetsmenn og analysert det konfliktmaterialet som finnes. Følgelig er det en risiko for at de konflikter man har kunnet påvise, urettmessig er blitt tatt til inntekt for en generell konfliktorientert fremstilling. Den andre hovedmåten har i større grad vektlagt hvilken nasjonsbyggende faktor dansk embetsverk og statsforvaltning innebar for Norges vedkommende, og har mer fokusert på de lange utviklingslinjer i historien. Litteraturen fra denne "skolen" har hatt sitt nedslagsfelt i universitetsmiljø og mer akademiske kretser, med tilsvarende mindre innflytelse i mer "populære" miljøer.²

Hensikten med denne oppgaven er følgelig å finne ut om vi ved å bruke et utvalg av tingbøker og supplikker fra 1660-årene frem til første tiåret av 1700-tallet kan avgjøre nærmere hvordan forholdet var mellom bøndene i Fet og Rælingen og prestene Johan Mogensen (1625-83) og sønnen Mogens Johansen Theiste (1655-1715) i lys av paradigmen nevnt over. Grunnen til at jeg har valgt presten som representant for øvrigheten, er at han på en måte var den primære øvrighetsskikkelse bøndene forholdt seg til og den de av flest årsaker lettest og oftest kunne komme i konflikt med. Grunnen til at jeg har valgt akkurat *disse to* prestene, er at de i lokalhistorisk perspektiv nettopp har hatt ord på seg for å være atale og griske og at de ofte er blitt brukt i en konfliktorientert fremstilling av deler av lokalhistorien. Det er overraskende lite forskningsarbeid å finne om generelle historiske forhold på Romerike. Veldig ofte opplever man seg henvist til bygdebøker og artikler i diverse årbøker og andre publikasjoner. Ulempen med dette materialet er at det sjelden er systematiserende og analyserende. Det er beregnet på et relativt bredt publikum, og har tendens til å peke på enkelthendelser mer enn det forsøker å finne forklaringer og årsaker.

¹ Rian, 2003, p. 94.

² Se Rian, 2003, pp. 8-12 og 94-102 for en fyldig redegjørelse for denne problematikken.

Jeg vil derfor forsøke å kartlegge kildematerialet med den hensikt å se hvilke konfliktområder som faktisk finnes. Dernest vil jeg forsøke å avgjøre i hvilken grad prestene i disse konfliktene evt. kan sies å ha utøvet former for makt eller innflytelse vi kan definere som ”misbruk”. Avslutningsvis vil jeg så se i hvilken grad resultatet av kildeanalysen tillater at vi opprettholder den lokalhistoriske ”konfliktfremstillingen”, som jo trekker slutning fra enkeltkonflikter til konklusjonen at bøndene i Fet og Rælingen per definisjon var utsatt for overgrep fra prestene Theiste. Jeg vil også her komme tilbake til eventyrets prestefigur og se om denne har blitt dementert eller ikke av det vi har funnet ut.

Jeg har valgt å forholde meg til de av kildene som foreligger i transkribert versjon. Dette er tingbok 1-10, som dekker perioden 1663 til 1679, og Stattholderarkivets supplikkprotokoll Bd. II 4.³ I tillegg kommer noen få tingsaker fra etter 1679 referert til i annet lokalhistorisk materiale. Én tingsak kjenner jeg kun av omtale, og vil derfor bare trekke denne forsiktig inn i drøftingen av kun én bestemt sakskategori.⁴ Det er 16 tingsaker og 8 supplikksaker, altså 24 saker til sammen. Det er flere grunner til at jeg har foretatt nettopp en slik avgrensning og definisjon av kildevalget. Det foreligger kopier av tingbøkene i arkivet på Romerike Historielags Hus, hvilket gjør dem lett tilgjengelige for et bredt spekter av lokalhistorikere og andre interesserte. Noe av hensikten har nettopp vært å ville se hva akkurat dette materialet kan tillate av konklusjoner, siden så mange kan lese gjennom det. Til tross for at kildematerialet slik er blitt mindre, burde det allikevel være representativt og stort nok til gi grunnlag for å trekke en konklusjon som senere vil kunne justeres ved en mer omfattende analyse av det totale kildematerialet. Dessuten mener jeg at en relativt streng avgrensning av tidsrom og kildemateriale tillater en mer grundig analyse av det stoffet jeg finner – i sær når man har en plassmessig grense på noe over ti sider.

Bygdetinget som rettslig møtested

Bygdetinget ble gjort til obligatorisk rettslig førsteinstans i 1590. Bøndene skulle selv så raskt og ryddig som mulig felle dom i alle saker som ble reist. Året etter opprettet kongen sorenskriverembetet. Sorenskriveren var opprinnelig en edsvoren skriver som skulle hjelpe de ofte lite lese- og skivekyndige bønder med å forholde seg til lovverket og fatte rett dom. I 1634 ble sorenskriveren meddommer, og da Kristian Vs Norske Lov kom i 1687 ble han dommer. Lagrettemennenes rolle var blitt redusert til rettsvitner og bisittende dommere, eller en slags jury. De skulle hjelpe sorenskriveren med sin lokalkunnskap og være garantister på at alt gikk rett for seg. Det var kun i odelssaker og saker som berørte liv og ære at de fortsatt skulle ha regelrett funksjon som dommere. Tidligere hadde lagretteombudet nærmest vært en fast stilling som enkelte bønder kunne inneha i årevis, men i 1687 ble det bestemt at ombudet skulle gå på omgang ved å følge matrikkelen. Dette var også noe som førte til at lagrettemennenes autoritet ble svekket. Iverksettelsen av disse bestemmelsene varierte litt fra landsdel til landsdel, og det er dessuten en del uenighet blant historikerne om hvilken myndighet bøndene faktisk hadde som lagrettemenn etter 1687.⁵ I de tingbøkene jeg har

³ Henvisningene til tingsakene i noteapparatet er gjort på følgende måte: Først er nummeret på tingboka ført opp, deretter dato og til sist år. Eg. Tingbok 2, 13.7.1688. Henvisning til supplikkene er gjort på to måter: Enten ved først å føre opp år og så saksnummer, dersom jeg kjenner dette. Eg. 1696, sak 96. Eller ved å føre opp bindet av supplikkboka og så året. Eg. Bd. II 4, 1684. Grunnen til dette, er at jeg har arbeidet med to ulike avskrifter av supplikk materialet med to ulike referansesystemer, hvor det ene refererer seg til år og saksnummer, det andre til år og nummer på bind.

⁴ Saker omtalt i bygdehistoriene for Fet og Rælingen og saker jeg har fått kopier av fra bygdebokforfatter Cand. Philos. Lene Skovholt. Disse er referert til på samme måte som de øvrige tingsakene, da jeg kjenner år og dato, og følgelig kan plassere dem i tingbøkene.

⁵ Se Sogner, 1996, pp.51-52.

arbeidet med aner vi lagmennesenes nærvær mellom linjene i tingboka. Retten fremstår ofte som et kollektivt "vi" i referatene. Men lagmennesenes *direkte* innflytelse og eventuelle domsfunksjon kommer ikke eksplisitt frem så langt jeg kan se. På bygdetinget opptrer futen, sorenskriveren og sognepresten som et maktens triumvirat på den ene siden, bøndene på den andre og bondelensmannen nærmest med en fot i hver leir. Det ble notert i tingboka når futen var til stede og hvem som evt. møtte i lensmannens sted, hvis han var forhindret fra å møte. Så har vi lagrettemennene, også dem med navnene innskrevet i tingboka. Så kommer gruppen av saksøkte og saksøkere og de særskilt innkalte vitnene. Til slutt har vi "tingallmuen", en anonym skare av kvinner og menn som var møtt opp uten å være formelt stevnet eller innkalt. Tingallmuen hadde en viktig funksjon, for den kunne bli bedt om å uttale seg i vanskelige saker. Da hadde alle til stede stilling som tingsvitner.⁶ De fleste av sakene ble løst der og da, andre trakk ut i langdrag og ble utsatt fra et ting til et annet. Det hendte også at konflikter ble løst ved forlik uten at det falt dom.⁷

II Konfliktområdene

Jeg har valgt å inndele sakene i ulike kategorier avhengig av den rolle presten spilte i dem. Slik blir det lettere å gi en oversikt over hvilke type saker han var innblandet i og å systematisere dem. En slik systematisering og kategorisering gjør oss bedre i stand til å avgjøre om alle typer saker kan tas til inntekt for én og samme konklusjon.

Bonde blant bønder

Presten kunne stevne personer på prestegårdens vegne for å ivareta prestegårdens, og derved sine egne, økonomiske interesser. I slike saker opptrådte han på lik linje med andre bønder som ivaretok egne interesser. Dette ser vi for eksempel når Johan Theiste stevnet to bønder for å ha hugget bråte og brent tjære i skogen til ødegården Mo.⁸ Presten vant saken. Ødegården lå under prestegården, og som enhver annen bonde, vaktet presten over gårdens rettigheter. Det er et interessant trekk ved denne rettsaken. Den hadde kommet opp på flere ting, men etter hva jeg kan lese ut av referatene, hadde lagrettemennene oppfordret til utsettelse fordi de håpet at partene kunne forlikes uten at man måtte felle dom. Dette gikk ikke, og Theiste og de to bøndene sto faktisk sammen bak kravet om en endelig domfellelse. Slik var det ikke da Mogens Theiste stevnet Harald Bjanes om beiterettigheter på Gjørholmen i 1672. Bjanes hadde ikke øydeler på Gjørholmen, men hadde likevel brukt øya som hamn. Øydelen i Øyeren var verdifulle, og Theiste fikk tingets medhold i at "Eftersom bewist at Bjanes gaarde besiddere tidligere har gjættet sit fæ saaledes at det ikke er kommet paa Gjørholmen, ti bør de ogsaa nu holde sit fæ derfra".⁹ Her er det sedvane og tradisjonsfestede rettigheter som er avgjørende og "fellende" bevis. Prestens posisjon er uvesentlig i så henseende.

Det store deltaområdet i Øyeren er i stadig endring. Den 18. august 1677 hadde lagretten besiktiget og taksert "den ny-oppvoksende øy Rosholmens sand, som noen kaller Gjørholmssand".¹⁰ Det var fogd Schumacher som hadde forlangt oppmålingen. Retten kom

⁶ Se Sandmo, 1999, p. 36 og Sogner, 1996, p. 52.

⁷ Soningen, eller forliket, ble uten hell forsøkt avskaffet av myndighetene på 1500-tallet. I tingbøkene møter vi soningen som en reell og livskraftig praksis gjennom hele 1600-tallet. Først ved rettsreformer på 1700-tallet forsvinner det. Se Sandmo, 1999, pp. 231-248 om soningens funksjon og betydning på tinget og i lokalsamfunnet.

⁸ Tingbok 2, 8.7.1668.

⁹ Tingbok 6, 25.9.1672.

¹⁰ Tingbok 9, 18.8.1677.

frem til at øya ikke kunne takseres for høyere landskyld en 6 bismærker smør og at den burde tilfalle kongen. Dette er et godt eksempel på et av de tilfellene hvor lagrettemennene hadde en domsfunksjon på grunnlag av sin lokalkunnskap. Hr. Johan Theiste var ikke av den oppfatning at øya burde tilfalle kongen. Han hevdet at øya var oppstått fordi strømmen hadde ført med seg leire og jord fra Gjørholmen og avsatt dette lenger ned i elva. Gjørholmen eide Hof, Jaer, Bleike og prestebølet hver en fjerdepart av. Theiste forlangte sammen med Kristen Bleike en ny befaring, hvor det skulle avgjøres hvor den nye øya kom fra og mente at det var rimelig at prestegården, Hof, Jar og Bleike burde være de nærmeste til å ta Gjørholmssand i førstebyggesel for leie og landskyld. Her ser vi hvordan presten nærmest opptrer som en bonde sammen med andre bønder og forsvarer felles interesser. Som mellom bøndene, varierer også prestens motstandere og medspillere på tinget. Det er altså ikke slik at bøndene uten unntak bestandig var prestens motpart i disse sakene. Det er heller ikke mulig å se at Theiste som øvrighetsperson oppnådde noen form for særbehandling, eller at han hevdet urimelige krav. Fra Fjerdingby kjenner vi en tilsvarende sak hvor bøndene på Fjerdingby og presten på vegne av enkesetet Bjørnholt stevnet bøndene på Åmot angående beiterettigheter og grenser i skogen.¹¹ Denne saken ble ført av Theistes bror Bertel, uten at jeg vet hvorfor. Saken strekker seg over et år, og underveis ble Mogens Theiste bl.a. beskyldt for å komme med urimelige påstander. Theiste og fjerdingbybøndene taper.

Sjelehyrde og sedelighetsvokter

Mange av sakene kan klassifiseres som ”sedelighetssaker”, dvs. brudd på kirkens og samfunnets seksualmoral og på menneskers moralske livsførsel for øvrig. Personens, eller snarere husholdningens, intimsfære – slik vi definerer den i dag – fantes i en viss forstand ikke. I bondesamfunnets tette sosiale vev var både personen og hjemmet en del av offentligheten – man levde så å si for åpen scene.¹² Både bøndene og øvrigheten kunne forarges av ting som foregikk innenfor hjemmets fire vegger, og gripe inn, var det alvorlig nok. Både Mogens og Johan Theiste har i en del av sakene helt klart hatt en rolle som ”offentlig anklager”, eller citant.¹³ Det var derfor i egenskap av sitt embete som Johan Theiste stevnet Gulbrand Knutsen Ramstad ”for atskillig forargelse og utilbørlige forhold mot sin mor, og for forsømmelse med å møte til undervisning i hans barnelærdom”.¹⁴ Akkurat det siste anklagepunktet ble raskt borte i saksbehandlingen. Derimot fikk mor Berte ganske mye oppmerksomhet. Forholdet mellom mor og sønn må ha vært mer enn vanlig anstrengt. Et av vitnene sa at Gulbrand hadde slått moren tre ganger med økseskaftet og hun hadde også hørt at han kalte Berte for Ormeøye. Mor Berte møtte selv på tinget, men Gulbrand holdt seg hjemme under påskudd av å være syk. Saken ble derfor utsatt og vi kjenner ikke utfallet av den.

Denne saken kan kaste litt lys over noen av prosessene som ledet frem til stevning og domfellelse. Det dårlige forholdet mellom mor og sønn var allment kjent, og vitneutsagnene i denne saken viser naboenes fortvilelse over volden og munnbruken på Ramstad. Synden, i

¹¹ Nevnes første gang i Tingbok 7, 20.8.1675. Domfellelse protokollert i Tingbok 8, 2.8.1676.

¹² Lovverket gav samtidig husholdet og husefreden en sterk beskyttelse for inngrep utenfra. Se Sandmo, 1999, pp. 221-230.

¹³ I de bøker jeg har konsultert om påtale av ”kongens saker” går det klart frem at det var den lokale ombudsmannen som skulle være anklager. I praksis ville dette si fogden. Jfr. Sogner, 1996, p. 51 og Sandmo, 1999, pp. 32-33. Hvorfor det er presten som er citant i Fet og Rælingen vet jeg ikke. Det kan skyldes den gamle rettspraksis, hvor det var presten som påtalte brudd på kristenretten. I så fall, er dette en konservatisme som er forbløffende. En klar konklusjon kan vi imidlertid ikke trekke, før en systematisk undersøkelse av alle tingbøkene er gjort og vi med sikkerhet kan slå fast prestens rolle.

¹⁴ Tingbok 8, 13.10.1676.

dette tilfellet brudd på det fjerde bud, var blitt offentlig og da kunne presten gripe inn.¹⁵ Husbråksaker skulle snart bli gjort mer alvorlige ved innføringen av Kristian Vs Norske Lov et tiår senere. Vi har faktisk eksempler på at presten grep inn i husbråksaker hvor barn hadde vært uregjerlige mot sine foreldre og rapporterte saken til fogden, som påtalte saken og fikk barna innsatt i tukthuset i Christiania – selv om foreldrene ba om nåde for barna!¹⁶ Offentlighetsprinsippet var altså veldig viktig i enkelte saker, og sammen med det ens eget gode navn og rykte. I en annen sak fra en av Ramstadgårdene i Fet ser vi dette eksemplifisert på en noe underlig måte når bygdefolket ba for Even Kristoffersen og Mari Pedersdatter. Ekteparet hadde gjentatte ganger blitt irettesatt og advart for ”uforligelig levned”; det gjaldt både ekteskapsbrudd og uskikkelighet.¹⁷ Men på sambygdingenes forbønn frafalt Theiste saken. Ekteparet hadde tydeligvis fortsatt et tilstrekkelig godt nok rykte til å unnsnippe stevning. Dette minner om det gamle rettsprinsippet om at en sak som hadde blitt brakt til tings på bakgrunn av bygderykter og offentlig forargelse, kunne bli avvist fordi det var færre enn en fjerdedel av tingforsamlingen som hadde hørt ryktet.

Leiermålsaker var mer vanlig enn husbråk. Da Mogens Theiste stevnet Jon Pedersen Hektner for leiermål med Liffus Olsdatter, virker påtale og domsavsigelse nærmest rutinemessig.¹⁸ At det hadde skjedd i prestegården gjorde ikke saken noe bedre. For Eli Jonsdatter, som ble dømt for leiermål med Hans Lauritsen i 1702, var situasjonen annerledes. Her tok man det nærmest for gitt at hun ikke kunne betale boten, og gapestokk tre høymessesøndager på rad ble gjort subsidiært med bot.¹⁹ I tillegg skulle begge to stå offentlig skrifte.²⁰ I disse sedelighetssakene kan vi ikke hevde at presten har utvist utilbørlig maktbruk overfor bøndene.

Men i et par andre saker som hører hjemme under kategorien ”kirke- og hustukt” er prestens håndtering og oppførsel mer diskutabel. Det dreier seg om to trolovelsessaker. Den danske ekteskapsordinansen ble innført i Norge i 1589. Her ble reglene for trolovelse og inngåelse av ekteskap skjerpet og satt under total statlig kontroll.²¹ Sognepresten hadde en avgjørende bestemmelsesrett når folk søkte om å få gifte seg. Ikke alltid gikk dette uten problemer. I 1688 nektet Mogens Theiste to fattige folk å gifte seg.²² De var dømt for leiermål, men ute av stand til å betale bøtene. Giftemålet var i dette tilfellet både en måte å gjenvinne sosial respekt på og få bøtesatsene nedsatt, men når soknepresten nektet å gi dispens, var denne muligheten blokkert. Det overraskende er at disse to menneskene, som fremstår som så svake at de engang ikke nevnes med navn i kildene, har vært i stand til å sende en supplikk til stattholderen på Akershus og klage på sognepresten! At Theiste ikke akkurat har gjort et godt inntrykk på sine overordnede, kommer frem mellom linjene i saksbehandlingen. Det anmerkes nemlig at Theiste ikke har erklært seg på supplikken slik normalt var, men hadde svart separat på ”slet papir”. Resolusjonen av 25. oktober 1688 er verdt å sitere i sin helhet: ”Det sees ikke udi dend af Sognepræsten indgivne erklæring noget indeholdis som med rette

¹⁵ Se Rian, 1995, p. 214.

¹⁶ Se *Fortid*. Nr. 1, 2005, p. 32.

¹⁷ Se Horgen, 1988, p. 414. Tingbok 23 eller 24, 1694. Dato kjenner jeg ikke.

¹⁸ Tingbok 20, 5.7.1689.

¹⁹ Tingbok 27, 13.11.1702.

²⁰ I løpet av 1600-tallet ble sedelighetsmoralen innskjerpet. Frem til 1617 var det ikke vanlig å straffe ugifte kvinner som fikk barn. Ansvar ble i første rekke lagt på mannen. I 1617 innskjerpet man straffen for leiermål. Nå ble også kvinnen holdt ansvarlig, og bøtesatsene ble omgjort til 12 riksdaler for mannen og 6 for kvinnen. Dessuten skulle begge to stå åpenbart skrifte. Hvis de giftet seg, slapp de unna med de gamle bøtesatsene på 3 riksdaler og 36 skilling for begge to til sammen. Prisen på en ku lå til sammenligning på 3 riksdaler. Fra 1660-årene av ble kvinnen kriminalisert for fullt og stadig hardere rammet av sedelighetslovgivingen. Ikke minst ble dette forsterket av at en forordning i 1671 gav militære fritak for sivilt søksmål i leiermålsaker.

²¹ Rian, 1995, p. 212.

²² Stattholderarkivets supplikkprotokoll, Bd. II 4.

kan eller bør hindre det begierte ægteskab, hvorfor han ei heller derudi lengre bør at være hinderlig”.²³ Klarere kan det vel ikke sies, engang ikke i datidens noe omstendelige administrative språkdrakt.

Fra 1704 finnes en supplikk skrevet av bonden Truls på Årnes i Rælingen på vegne av svogeren, soldat Hans Eriksen.²⁴ Hans ville gifte seg, men presten nektet. Hans Eriksen hadde forelagt sognepresten brev fra sin offiser, hvor offiseren gav soldaten tillatelse til ekteskap slik normal prosedyre var for soldater. I brevet gikk det frem at svogeren Truls hadde et ”half fjerdings brug” med en underliggende ødegård, som han ville gi Hans Eriksen til underhold, slik at Hans kunne brødfø seg selv og fremtidig familie. Det var et generelt krav til de som ville gifte seg, at de skulle kunne forsørge familien.²⁵ Dette hevdet Theiste var uriktig. Han mente at ødegården det dreide seg om, var en ”stue som ikke skylder en shilling”. Sognepresten forsøkte altså å håndheve en allmenn oppfatning om krav til forsørgerevne og på bakgrunn av sin lokalkunnskap avviste han at stua Hans var blitt lovet, kunne brødfø noen.

Truls Årnes brukte i følge sognepresten kun halvparten (et skippund) av Årnes, som på denne tiden var delt i to bruk. Truls hadde engang ikke bygsel på samme skippund, som til alt overmål var pantsatt til gården Vinsnes i Fet, hevdet Theiste, og anmerket tørt: ”Det er hans store gårdsbrug han påskyder”. Ødegården som Truls ville gi svogeren, var ifølge Theiste en stue uten havn og gjerde i en eng som var felles for de to brukerne på Årnes, og han var usikker på om den andre brukeren ville tillate at soldaten slo seg ned i denne stua med sin fremtidige kone. Når det gjelder henne, fikk også hun passet sitt påskrevet. Theiste påstod at Hans ble soldat for å ”komme udi egteskab med det gamle kvindfolk som han sandelig hafde et slemt bøyderygte for, medens hennes forrige gamle mand levede”. Også i dette tilfellet kom soknepresten til kort. I resolusjonen heter det: ”Hr. Mogens Theiste haver stricht at forholde sig efter loven og ritualet og ey gjør hindring i Egteskabs Sager, hvor de ingen hindring gjør eller byder, så fremt han ey derfor vil vere tilsvarelig, om videre Klage i saa maade kommer”.²⁶ Det er kanskje verdt å legge merke til at Theiste i denne saken blander praktiske argumenter om forsørgerevne sammen med moralske vurderinger av personene det dreier seg om. Dessuten beskyldes både Truls Årnes og Hans Eriksen nærmest for løgn. At bøndene i begge disse sakene har følt seg utsatt for urettferdig behandling er uten tvil. Theiste har gått over grensen for ”normal” saksbehandling, slik bøndene tydeligvis oppfattet denne.

Ærekrenkelse og krancling²⁷

Som vi allerede har vært inne på, var et godt rykte i bygda svært viktig. Stod man lavt i folks omdømme, var ens stilling mer utsatt og ved en stevning var det mindre sannsynlig at tvilen ville komme en til gode. Indirekte har vi for så vidt sett dette i Theistes usympatiske omtale av soldat Hans Eriksen og hans tilkommende kone i forrige avsnitt. At han hadde ”et slemt bøyderygte” gjorde ikke hans posisjon i saken noe særlig sterkere. Det var derfor om å gjøre å slåss for sitt gode navn og rykte med nebb og klør. Dette kommer til syne i kildene på en litt overraskende måte. For det kunne hende at tvister som i utgangspunktet var av saklig karakter utviklet seg til ærekrenkelser, som da Kristen Bleike stevnet Mogens Theiste for

²³ Ibid.

²⁴ Ibid. Bd. II 6.

²⁵ Slik som fogd Jonas Dedekam på Nedre Romerike foreslo i 1736, at ingen bondegutt under 25 år skulle få lov til å gifte seg. Arnesen, 1980, p. 283.

²⁶ Stattholderarkivets supplikkprotokoll, Bd. II 6.

²⁷ Begrepet og fenomenet ære som trekk ved 1600-tallskulturen blir grundig behandlet i Sandmo, 1999, pp.101-149.

”ærerørige skjeldsord”.²⁸ Utgangspunktet var en supplikk som Kristen Bleike og andre bønder hadde sendt inn til stattholderen over soknepresten. De klaget over størrelsen på landskylda, skyssplikt, ”utferdskyr”, avgifter for kirkelige handlinger, takster på kirkebøter og en del andre forhold.²⁹

Etter Christian Vs Norske Lov, skulle supplikken ordinært føres i pennen av ”Kongens befalingsmand” eller andre øvrighetspersoner.³⁰ I dette tilfellet hadde bøndene tydeligvis forfattet den selv. Kristen Bleike hadde levert supplikken til Mogens Theiste for kommentar og påtegning, men presten nektet å levere den fra seg!³¹ Da Kristen kom for å få den tilbake, svarte hr. Mogens: ”Du faar den ikke førend jeg legger den frem i retten.” Og siden: ”Du faar den ikke, den er mig for nærgaaende paa min ære”. Og steg han saa op, tok kjeppen i haanden og tok Christen i akslerne og sa: ”Paa døren din skjelm!”³² Kristen ble regelrett kastet på dør av en tydelig ærekrenkt sogneprest (som samtidig greier å ærekrenke Kristen ved å kalle ham skjelm!).³³ Som om dette ikke skulle være nok, stevnet Kristen Theiste en gang til for ærekrenkelse, fordi Theiste en ”sabbatsdag efter gudstjenesten hadde angrepet ham på hans ære.”³⁴ Sognepresten hadde kalt menigheten sammen ute på kirkebakken og sagt: ”Nu vil Christen Bleike gjøre mig lige for de 30 dr. jeg kaste paa brølupet hans”. Så spurte han almuen om de visste noe om supplikasjonen de hadde forfattet mot ham. Noen svarte nei og en del tiet stille. Presten spurte Laurits Jaer ”hva ondt han hadde gjort hannem, efterdi han hadde beseget suplicationen. Dertil Lauritz svarte: Jeg flydde Christen zigneten min og visste ikke hva han vilde besege. Da sa hr. Mons: Saa faar jeg sige at Christen Bleike er en æretyv”.³⁵ Dette var meget alvorlig. Presten nærmest slynget ut en offentlig bannstråle mot Kristen Bleike; i menighetens nærvær ble han stigmatisert som en ”æretyv”. Denne beskyldningen kunne teoretisk ha festet seg ved Kristen som et bygderykte. Utsettelse av usanne bygderykter var straffbart i middelalderen, og hvor alvorlig man tok på slike påstander kommer godt til uttrykk i en sak fra Lista len i 1529. Da ble en kvinne forvist fra bygda ”på grunn av sin munn”.³⁶ Selv om dette eksemplet er fra en tidligere periode, er det ingen grunn til å gå ut fra at slike saker var blitt mindre farlige i siste halvdel av 1600-tallet. Prestens beskyldning kunne følgelig i prinsippet være alvorlig nok i seg selv til at Kristen hadde saklig grunn til å stevne ham for tinget. Et godt rykte og troverdighet i offentlighetens øyne var også nødvendig for å kunne opptre som tingsvitne. Saken endte med forlik, ”handerband for retten”, noe som egentlig i og for seg virker som en fornuftig løsning, ettersom begge parter jo hadde rettet ærekrenkende beskyldninger mot hverandre.

Ærekrenkelsesakene er ofte knapt nok referert til i bygdebøkene. Tas de med, er det ofte som et slags ”eksotisk krydder” for å gjøre fremstillingen av personer og miljø mer underholdende og leservennlig. Men vi har altså sett, især gjennom referansene til Sandmo, hvordan disse konfliktene faktisk var svært alvorlige og berørte både prestens og bondens plass, rolle og aktelse i lokalsamfunnet. At samholdet bøndene i mellom heller ikke bestandig var av det

²⁸ Tingbok 25, 13.11.1696.

²⁹ Stattholderarkivets supplikkprotokoll 1696, sak 96.

³⁰ Se Sandmo, 1999, p. 31 og Fladby (red) 1963, p. 335 ”Supplikk”.

³¹ I supplikksaken fra Årnes, lyder den første resolusjonen: ”Herpå forlanges Prosten Hr. Mogens Theistes erklæring”. Først etter Theistes erklæring, kommer den endelige resolusjonen. Det er mulig at det samme er tilfelle her, eller at Theiste påtegner ”rutinemessig” fordi det er ham klagen er rettet mot.

³² Tingbok 25, 13.11.1696. Se Sandmo, 1999, pp. 138-143 for ordet ”skjelm” og pp. 119-123 for forholdet mellom ”tyven og det æreløse”.

³³ Jfr. Sandmo 1999, pp. 113 ff om det ærekrenkende ved innholdet i supplikker mot øvrighet.

³⁴ Tingbok 25, 13.11.1696.

³⁵ Ibid.

³⁶ Se Riisøy, 2004, pp. 47-48.

sterkeste, er også noe som har kommet frem. Scenen på kirkebakken er et eksempel på de gangene folk ikke stod skulder ved skulder når de ble konfrontert med sine handlinger; vi ser hvordan de vek unna når de ble konfrontert med supplikken. Som vanlig skyldte de på uvitenhet, noe som i dette tilfellet kan tilsi at misnøyen ikke stakk dypt nok til at bøndene valgte åpen konfrontasjon.

Tyveri

Én av sakene står i en kategori for seg. Det handler om anklage om tyveri og en påfølgende lang eiendomsvist om gården Øverby i Fet hvor Theiste beskyldes for uærlighet. Øverby er en av nabogårdene til prestegården og i bondeselveie fra midt på 1600-tallet av. På tinget den 6. juni 1678 stevnet Johan Theiste Harald Øverby for å ha stjålet korn av ham ved å ha boret et tappehull gjennom stabbursgulvet og opp i kornbingen.³⁷ Etter åstedsbefaring hvor kornet fra prestegården ble sammenlignet med kornet fra Øverby, konkluderte retten med at Harald Øverbys korn var av akkurat samme slag som prestegårdens. Videre kom det frem at Harald ikke hadde hatt noe gammelt korn siste sommeren, men ”lånte og kjøpte mel og brød”. Likevel hadde han i det siste hatt nok korn til å ”saa sin jord og brygge saa han kunde sælge øl”. Presten mente derfor at Harald burde skaffe hjemmelsmann til det gamle kornet, eller fri seg ut ved 6-manns ed etter loven.³⁸ Dette var følgelig en alvorlig anklage. Retten konkluderte derimot med at bevisene var for svake, og Harald ble følgelig frikjent.

På samme ting svarte Harald på anklagene ved å stevne Johan Theiste ”for hva ulovlig beskyldning og ærerørige ord han om hannem uttalt”. Igjen ser vi hvor nøye forbundet anklage om tyveri var med ærekrenkelse.

Jeg mener denne tyverianklagen må forstås i lys av en større sammenheng. Øverbys nærhet til prestegården kan ha vært utslagsgivende for at Theiste gjerne ville sikre seg kontroll over den på en eller annen måte, og tyveribeskyldningen kan rett og slett ha vært et ledd i denne strategien. Det ville i så fall ikke være den eneste gangen Johan Mogensen forsøkte en slik fremgangsmåte. I 1683 stevnet han nemlig Harald Jaer for tyveri og uærlighet.³⁹ Ifølge Harald var sogneprestens beveggrunner ”hat og misunnelse” og ønske om å drive ham fra gård og grunn. Harald var blitt frikjent av sorenskriveren og lagretten. Siden hadde Theiste overtatt diverse pantebrev og forsøkte ifølge Haralds fremstilling å drive ham fra gård og grunn ved å forlange innløsning av pantet på uærlig måte. Også Jaer lå rett ved prestegården, og prestens fremgangsmåte i disse to sakene virker derfor for meg å være ganske lik.

Som resultat av arvetvister og utløsningskrav, måtte Ingeborg Øverby pantsette halvparten av Øverby til Peder Vinsnes. Johan Mogensen overtok dette pantet i 1680, samtidig som han

³⁷ Tingbok 10, 6.6.1678.

³⁸ Denne måten å bevise sin uskyld på var et gammelt rettsprinsipp. Prinsippet var at den anklagede i en sak fikk sine sambygdinger til å avlegge ed sammen med seg på at han eller hun var uskyldig. Mededsmennene utgjorde en garanti for at tiltaltes forklaring hadde tiltro i hans nærmiljø. I Kristian IVs Norske Lov gjaldt det at når skyldspørsmålet ikke var åpenbart og vitnefast, hadde tiltalte muligheten til å fri seg fra anklagene ved å få noen til å sverge sammen med seg. Dølmennene eller dølskvinnene skulle oppnevnes blant tiltaltes naboer, men ikke være beslektet eller besvogret og heller ikke være saksøktes fiender. Når Theiste her nesten forlanger en seks manns dom, skulle Kristen Bleike fri seg ut ”selv sjette” – altså sammen med fem andre. Mededen ble avskaffet ved innføringen av Kristian Vs Norske Lov. Med dette mistet både nabolag og kvinner innflytelse i viktige livs og æressaker. Imidlertid er det ikke avklart i hvilken grad dølen faktisk ble borte ved denne lovendringen. Myndighetene hadde mange steder vansker med å avskaffe inngrodde former for gammel rettspraksis.

³⁹ Stattholderarkivets supplikprotokoll Bd. II 4. Også tingbehandlingen til denne saken kjennes gjennom supplikken.

også hadde fått fatt i den andre halvdel av selveierparten i gården. Følgelig ble han bygselrådlig eier.⁴⁰ Igjen ser vi likhetstrekk med saken på Jaer. Nå fulgte en lang periode med uenigheter mellom odelsøverne til Øverby og prestene. Tidlig i 1680-årene flyttet Harald og kona fra Øverby. I 1683 døde Johan Theiste, og presteenka, Karen Knutsdatter, flyttet inn på Øverby. Da Karen Knutsdatter døde, overtok sønnen Mogens eiendomsretten til Øverby. Dette var bare en panterett, og i 1705 krevde Tosten Tostensen Falla odelsretten sin til Øverby. I 1706 overtok Tosten Falla halvparten av selveierparten i Øverby, mens presten brukte den andre. Konflikten må ha tilspisset seg etter dette, og Tosten blitt stevnet av Theiste uten at vi vet for hva. Saksbehandlingen må ha vært langvarig, og Tosten skrev en supplikk med bønn om at saken måtte bli behandlet i høyesterett så fort som mulig. Kanselliet svarte at saken først kunne behandles når Tosten hadde skaffet seg samtykke fra motparten. I 1708 finner vi så Tosten i København hvor han har skrevet en ny supplikk til kongen, datert 8. mai.⁴¹ I denne hevdet han at presten trenerte og forlenget saksgangen med viten og vilje for å tvinge ham til å reise hjem med uforrettet sak, siden han ikke hadde råd til å oppholde seg i København. Tosten bad majesteten om å pålegge Theiste å fremlegge de nødvendige dokumenter for at en ”grundig dom” kunne felles i saken.

At en bonde reiste til København for følge opp sin egen sak vitner om en ressurssterkhet som er iøynefallende. Supplikken ble henlagt, jeg vet ikke hvilken dom som ble avsagt. Da Mogens Theiste døde i 1715, flyttet enka, Abigael Kinck, til Øverby. Hun skrev imidlertid en kontrakt med Tosten om å få bruke hele gården mot å betale ham 100 riksdaler. Det er først ved hennes død i 1728 at sønnen Mogens Theiste selger den andre halvdel tilbake til bøndene. Saken kan følges til 1740, da presten til Enebakk, Peder Kinck, forgjeves lyste sine umyndige sønners odelsrett til halve Øverby.⁴²

Landskyld og avgifter – kampen om pengene.

Ett siste konfliktområde må vi ta med oss. Det er alt som knytter seg til landskylda, tienden, skyssplikt og alle de krav for øvrig som heftet seg ved gårdsbrukene. Det er her de hardeste kampene kom til å utspille seg og forskningen har vist at det var på dette området at de største konfliktene kunne oppstå. Kanskje er det riktig å si at disse sakene av den grunn er de viktigste?

Av de i alt 24 sakene jeg har registrert, er ti av dem relatert til spørsmål om skatter, landskyld og andre former for avgifter – alt skyldig til prestebølet. Fem av disse ti er tingsaker, de andre fem supplikksaker. Av tingsakene er fire uproblematiske⁴³. To fordi det ikke er tvil om at presten hevdet rettmessige krav, én fordi det var en åbotsak som bonden vant og til slutt én hvor Theiste stevnet Rasmus Jahr fra Rælingen for manglende skyssstjeneste, en ytelse han etter loven hadde krav på.⁴⁴ Det er derfor kun én tingsak som jeg vil definere som problematisk. Det er en landskyldsak fra Åmot, hvor det i løpet av saksgangen avdekkes

⁴⁰ Jfr. Horgen, 1990, p. 27.

⁴¹ Danske Kanselli, D. 112. Henlagte saker. År 1708, Æ425. Opprinnelig stevning og saksgang for øvrig kjenner jeg kun til fra denne supplikken, som heller ikke refereres til av Horgen, 1990, under gårdshistorien til Øverby.

⁴² Jfr. Horgen, 1990, pp. 27-28.

⁴³ Jeg velger å bruke benevnelsen ”uproblematiske” for de saker hvor skyldspørsmålet later til å være klart og hvor det ikke er tale om noen former for misbruk av makt og embete fra prestens side. Tilsvarende bruker jeg benevnelsen ”problematiske” for de saker hvor jeg mener bøndene på en eller annen måte har litt overlast i varierende grad.

⁴⁴ I samme rekkefølge: Tingbok 2, 8.7.1668, Tingbok 9, 7.9.1677, Tingbok 2, 13.7.1668 og Tingbok 27, uten dato, 1703.

forhold som peker i retning av at presten fikk seg tildømt landskyld han ikke hadde krav på.⁴⁵ At uproblematiske saker er i overvekt i denne kategorien, er ikke overraskende. Tingsakene kunne være opplagte, i den forstand at skyldspørsmålet ofte var avklart i det øyeblikk man tok ut stevning. Målet var å få en rettskraftig dom og tvinge motparten til lydighet, eller få hele saken gjennomluftet og ut av verden og gjenopprette normale og gode forbindelser mellom de impliserte ved et evt. forlik. De andre fem økonomiske sakene er supplikksaker, hvilket betyr at de allerede i utgangspunktet er problematiske. Noen av disse kan vi spore tilbake til en tingbehandling, andre ikke. Fire supplikksaker omhandler landskylda og en dreier seg om et pantekrav.⁴⁶

Seks av de totalt ti sakene relatert til skatter og avgifter (direkte økonomiske saker) er altså problematiske. Fem av dem omhandler landskylda og det er følgelig primært til denne som anklagene om misbruk knytter seg. Dessverre har jeg ikke kunnet finne en første tingbehandling av disse sakene. Men det er et par andre tingstevninger som går på skyssplikt og andre rettigheter presten hadde, så jeg regner det som logisk at de fem økonomiske supplikksakene har hatt et forspill på bygdetinget. Det skulle derfor være mulig å konkludere med at landskyldsakene hadde en tendens til å ende i supplikker enten fordi bygdetinget ikke klarte å løse dem, eller fordi dommen gikk i prestens favør.

Skyldes anklagene om misbruk og overgrep prestens personlige griskhet, eller et ”urettferdig system” hvor prestene hadde fordeler i kraft av embete og makt? Resolusjonene fra stattholderen vil kunne svare på dette. Får presten medhold i alle sakene, er det grunn til å anta at det bøndene opplevde som urettferdige og urimelige krav, var satt i system. Videre er det verdt å spørre seg om hvor store overgrep presten anklages for; kun slik kan vi avgjøre om disse sakene kan brukes i en konfliktsorientert tolkningsmodell. Vi må derfor se nærmere på alle disse sakene.

Den ene tvilsomme tingsaken er fra Åmot i Rælingen.⁴⁷ Åmot var en av gårdene uten eget vannfall, og brukerne hadde benyttet seg av kverner i Sundbekken som hørte til enkesetet Bjørnholt. Theiste stevnet den 22. juli 1676 Kristoffer Åmot for åtte års manglende betaling av landskyld for et kvernfall i Sundbekken. Den årlige avgiften var på et skip pund fersk fisk, altså om lag 160 kilo! En identisk sak hadde vært behandlet i 1621 med dom i prestebølets favør, og Theiste la frem dokument på denne dommen på bygdetinget i 1676. Men situasjonen var forandret siden 1620-årene. Kristoffer Åmot sa at Johan Theistes forgjenger i embetet, hr. Kristoffer Jenssen Kraft, hadde bygslet kvernfallet til Ole Fjerdingsby. Hr. Kristoffer satt på Fet prestegård frem til 1666, og nå begynner ting å bli mer forståelige. I de ni årene som var gått siden hr. Kristoffer gikk av, hadde ikke Åmotbøndene betalt avgift for kvernfallet – fordi de ikke lenger hadde brukt det. Men denne manglende betalingen hadde Johan Theiste blitt klar over, og krevde nå bøndene for landskylda – selv om han må ha visst at hans forgjenger hadde bygslet kvernen til andre. Bøndene på Åmot erklærte seg villige til å gi full landskyld hvis de kunne få igjen sitt forrige kvernfall. Saken ble utsatt og kom opp på neste ting, der det endte med forlik: ”Kristoffer Åmot ble forlikt med presten om at han skal betale den fordrede landskyld, og saksomkostningene”.

Den eneste forklaringen på forliket blir etter min mening dommen fra 1621. Denne tok ikke stilling til de rådende forhold, men stadfestet prinsipielt det faktum at bøndene på Åmot skulle

⁴⁵ Tingbok 8, 31.7.1676.

⁴⁶To av supplikkene refererer jeg til som i Stattholderarkivets supplikkprotokoll, 1696, hhv. sak 96 og sak 103. Resten refererer jeg til som i Stattholderarkivets supplikkprotokoll Bd. II 4 samt årstall.

⁴⁷ Se note 45.

betale leie for kvernfaller. Dette dokumentet må ha hatt en slik rettskraftig virkning, at andre bevis og forhold ikke hadde noe kraft. Selv om presten i dette tilfellet helt klart hadde sneket seg til en avgift og en rett han i teorien ikke lenger hadde krav på, slik vi kan lese tingboka. Skulle åtte års resterende landskyld blitt betalt med en gang, måtte Kristoffer Åmot ha rodd over til Fet prestegård med tolv hundre og åtti kilo fisk!! Dette er absurd, og det får meg til å ane at bak disse latterlige dimensjonene ligger det prinsipielle om sikring av prestegårdens rettigheter. Så kan vi jo legge til at vi fra noen av de andre sakene har fått vite at presten beskyldes for å ikke ville motta landskyld og bygselsavgift i naturalia, men forlange den betalt i rede penger. Noe lignende kan jo også ha vært tilfelle her.

Alle de økonomiske supplikksakene er som nevnt problematiske. Skal vi peke på et fellestrekk for dem alle, er det at svaret, eller resolusjonen, i varierende grad gir støtte til supplikanten. Følgelig er det ikke mulig på grunnlag av vårt kildemateriale å hevde at vi står overfor en urettferdighet satt i system. I supplikker hvor det klages over en konkret sak, er resolusjonen ofte klar og tydelig. Et godt eksempel er en klage på uryddige forhold mht. størrelsen på landskylda og hvor ofte bonden skal gjøre skyssferd. I denne saken understreket stattholderen at leilendingen hadde rett til å få både landskyld og skyssferder presisert skriftlig i bygselsbrevet.⁴⁸ Er det mer allment utformede supplikker det dreier seg om, er svaret mer generelt. Dette kommer frem i resolusjonen på en klage vedrørende nær sagt alt mulig; det listes opp landskyld, skyssplikt, utferdskyr, avgifter for kirkelige handlinger, takster på kirkebøter og en del annet. Her svarte stattholderen at ”Stiftsamtmannen hawer almuen imod all ubillighed og beswering at forsvare”.⁴⁹ Soldater hadde også sine rettigheter. Som vi allerede har vært inne på, rettet dragon Harald Jahr en alvorlig klage mot Johan Theiste. I svaret fra Akershus står det at dragonens kommanderende offiser ”hawer denne sag at antage og på hans vegne den ved landets lov og rett udføre”.⁵⁰ Partene kunne også bli bedt om å uttale seg nærmere for å oppklare eventuelle uklarheter. Det ser vi i en sak hvor det klages over at sognepresten ikke vil motta landskylda i naturalia, men krever den betalt i rede penger. Her forlangte stattholderen i resolusjon en nærmere redegjørelse fra sognepresten.⁵¹ I den siste av disse supplikksakene ble presten beskyldt for å jukse med størrelsen på landskylda under gjenoppbyggingen av Fet kirke etter brannen i 1681.⁵² Her var svaret fra Akershus mer ullent. Det henvises til ”allmenn lov og rett”, noe som vel tilsier at stattholderen regnet med at saken kunne løses på bygdetinget utfra det gjeldende lovverk og på en måte sparket ballen tilbake til bygdetinget som den primære rettsinstansen. Akkurat dette er kanskje typisk for en del av disse sakene. De blir ofte behandlet, de blir lest og der blir skrevet svar. De blir tatt på alvor – men så sendes de tilbake til bygdetinget med instruks om hvordan de bør finne sin løsning der. Det kan ut fra dette sparsommelige kildemateriale muligens la seg spore en viss uvilje fra stattholderembetets side mot å blande seg for mye opp i de lokale rettsoppgjør når det ikke forelå objektive eller grove eksempler på overgrep og/eller maktmisbruk, samtidig som bøndene får en støtte for sine krav. I så måte skiller de økonomiske supplikksakene seg fra de to ”ekteskapsupplikkene”, hvor jo stattholderen grep direkte inn og gav supplikanten uforbeholdent medhold.

⁴⁸ Stattholderarkivets supplikkprotokoll 1696, sak 96.

⁴⁹ Ibid. Sak 103.

⁵⁰ Ibid. Bd. II 4, 1683.

⁵¹ Ibid. Bd. II 4, 1684.

⁵² Ibid. Bd. II 4, 1684.

III En sann myte?

Ut fra det vi nå har sett, vil jeg hevde at kildematerialet til en viss grad gir oss grunnlag til å revurdere påstandene om de fæle prestene Theiste. En god del av konfliktene de var involvert i er av strukturell karakter, som f.eks. de sakene hvor de forsvarte eller hevdet prestebolets interesser. Dette gjelder især grensetvister og saker hvor det ikke er en umiddelbar økonomisk vinning å hente. Jeg mener derfor at disse sakene ikke kan brukes som argument for at far og sønn Theiste misbrakte makt og embete; i disse sakene skiller de seg ikke prinsipielt fra andre gårdbrukere i perioden. Disse tvistene er dessuten på en måte punktuelle i den grad de kjennetegnes av en engangskaraktter. De springer ut av én bestemt konflikt og involverer ikke andre saker enn den ene konflikten. Disse sakene løses når de stevnes og avgjørelsen later til å ha blitt respektert. Bøndene fremstår heller ikke som ofre for overgrep fra prestens side, og dette bidrar til å styrke mitt inntrykk av at disse sakene har dreid seg om uenigheter hvor retningslinjene har vært klare på forhånd. Landskylds- og tiendesaker vil jeg holde atskilt fra denne gruppen, fordi det der er snakk om mer konkrete og umiddelbare inntekter for prestene og fordi disse sakene ikke lot seg løse uten videre.

I de rent kirkelige sakene, er det også en del ganske rutinemessige og opplagte saker som ikke kan brukes som støtte for påstanden om at prestene var så ille. Det er kun de to ekteskaps sakene som etter mitt syn vitner om en viss grad av maktmisbruk og unødvendig strenghet i embetsutførelsen. Men disse to sakene viser samtidig at selv folk med frynsete bygderykter hadde formelle rettigheter. I det første tilfellet nektet Theiste å lyse til ekteskap fordi de to som skulle gifte seg ikke hadde betalt sine bøter og sonet. I det siste tilfellet nektet han fordi han mente det var fremkommet falske opplysninger underveis. Og her er det faktisk mulig å se hvordan presten fulgte en allment utbredt oppfatning om forsørgerevne som betingelse for å inngå ekteskap. Men i ingen av tilfellene fikk han altså medhold. Tvert om ble han irettesatt for å legge irrelevante forhold til grunn for å nekte å utføre en embetshandling. Theistes private ”synsing” holdt ikke i disse to tilfellene, noe som kommer usedvanlig klart frem av svaret fra stattholderen, hvor Theiste ble beskyldt og irettesatt for å legge hindringer i veien der hvor loven ikke hindret noe. Og da ser vi at både fattige og de med frynset moral og bygderykter forsvares av lov og rett. Men gikk Theiste så langt over streken for sin embetsskjøtsel at vi kan snakke om former for maktmisbruk? Jeg tror ikke det. For det er på en måte mulig å følge logikken i Theistes tankegang i disse sakene. Derfor vil jeg heller si at nidkjærhet er et mer dekkende ord for Theistes oppførsel.

Som vi så, er det supplikk materialet som inneholder de fleste saker jeg har definert som ”problematisk”. Disse sakene vitner klarere om en viss grad av utnyttning av bøndene og forsøk på å tyne mest mulig ut av det potensialet som lå i prestebolets ressursgrunnlag. Her har far og sønn Theiste klart gått ut over de hevdvunne oppfatninger av lov, rett og sedvane bøndene hadde. Svarene fra stattholderembetet bekrefter for så vidt dette i den forstand at de ikke avviste supplikkene, men ofte sendte saken tilbake med en instruks for ny behandling. Samtidig må vi huske på at bøndene formulerer supplikken i en bestemt genre, hvor det er stereotyp å fremstille seg som vergeløse, uskyldige og litt enfoldige stakkarer som ble utsatt for trakassering fra en umenneskelig sokneprest. Dette skal vi ikke la oss lure av. I virkeligheten møter vi bonden som en relativt selvbevisst mann som ganske enkelt har fått nok. Det er derfor viktig å se den virkelighet og de personer som kommer til syne mellom linjene. At man presenterer seg som fattig og vergeløs, vil ikke si at man er det. En rælingsbonde som klaget til stattholderen, eller stevnet presten til tinget, har egentlig vist seg som alt annet enn ressurs svak og vergeløs.

Sigrud og Håkon Christie har karakterisert Johan Theiste som ”initiativrik” når det gjelder hans bestrebelser og arbeid for å få bygget opp Fet kirke etter brannen i 1681.⁵³ Kanskje det er en karakteristikk som kan brukes også i denne sammenhengen, og samtidig brukes om Mogens Theiste. For ser vi på kildene under ett, vitner de om to energiske og selvbevisste sogneprester som ikke har gått av veien for å tøyne sine oppfatninger av lov og rett så langt strikken har kunnet tåle – og av og til lenger. For overtramp finnes. Vi så det klart i saken om Øverby, og det er direkte løgn og bedrag involvert i en sak fra Skovholt som jeg ikke har arbeidet med.⁵⁴ Men disse mest graverende sakene er i mindretall. Det er derfor ”kampen om pengene” som utkrystalliserer seg som det store konfliktområdet. Men disse konfliktene er egentlig ikke graverende. Far og sønn Theiste suger ikke blodet ut av bøndene i sognet. Jeg har nærmest inntrykk at de med det mål for øyet å få regnskapet mest mulig i pluss, bevisst forsøker å maksimalisere sine inntekter i visshet om at bøndene på sin side vil forsøke å minimalisere sine utgifter.

Den konfliktorienterte historietolkningen vi nevnte innledningsvis passer derfor etter min oppfatning følgelig ikke fullstendig inn i dette bildet. Den passer litt, for Mogens og Johan Theiste hadde ikke helt rent mel i posen bestandig. Men de misbrukte ikke makt og embete i stor grad. Myten om prestene Theiste som maktmisbrukere og overgripere kan derfor ikke opprettholdes uten videre. Kildene våre forteller oss videre at bygdetinget løste de fleste konflikter på en effektiv måte og gjenopprettet den sosiale likevekt i lokalsamfunnet. Vi har også sett at stattholderen på Akershus tok bøndenes klager på alvor, og vist hvordan en helt alminnelig bonde fra Fet kunne reise til København og følge opp sin egen sak ved å henvende seg direkte til kongen. Slik vi har lært bøndene i Fet og Rælingen å kjenne gjennom vårt spinkle kildemateriale, kan vi se at de var beskyttet av lov og rett. Det er følgelig den mer universitetssentrerte historiefremstillingen som ser ut til å ha blitt bekreftet. Den lokalhistoriske fremstillingen har ikke nok støtte når man systematiserer saksområder og konflikter og ser dem under ett, og ikke leser dem enkeltvis og refererer til dem som anekdoter.

Men hva med eventyrets presteskikkelse med sekken som aldri ble full? I eventyret er det jo ikke i første rekke anklager for overgrep og grov maktmisbruk som kommer til syne. Der er fokus snarere rettet mot prestens pengegriskhet og hans usympatiske skikkelse i sin alminnelighet. Og sammenligner vi far og sønn Theiste med han far i folkeeventyret, tror jeg bildet stemmer ganske bra. Ikke minst landskyldsakene og saker relatert til ærekrenkelsene mener jeg bygger opp under en slik påstand. Selv om de to prestene ”våre” ikke fremstår som de store overgripere i kildene, kan vi trygt hevde at de fremstår som usympatiske og pengegriske! Fogd Schumacher på Nedre Romerike beskyldte Mogens Theiste for å ha ”eglet opp bøndene”.⁵⁵ Det er ikke fullt ut mulig å avgjøre hva han la i dette uttrykket, men det kan tolkes dit hen at han anklaget Mogens Theiste for å erte bøndene på seg. I så fall mener jeg dette er blitt bekreftet av kildeundersøkelsen. Det er ingen milde sjelehyrder vi møter. Jeg sitter med en følelse av at de rett og slett må ha vært temmelig ufordragelige. Akkurat som jeg sitter med samme inntrykk av presten i eventyret, etter å ha bladd meg gjennom noen eventyr. Og når det gjelder denne personkarakteristikken, har den lokalhistoriske tradisjonen belegg for sine påstander.

⁵³ Christie, 1969, p. 139.

⁵⁴ Avskriften av tingbok 10 er forsvunnet. Jeg kjenner saken gjennom muntlig overlevering, men har ikke villet bruke den, siden jeg ikke har hatt mulighet til å sjekke alle opplysningene. Det kommer imidlertid frem at Theiste bl. a. hadde fått et menneske til å betale bygselsavgift under falsk identitet i forbindelse med en rettsak.

⁵⁵ Arnesen, 1980, p. 246.

Bibliografi

Kilder

- I. Tingbøkene Statsarkivet i Oslo. A-1049/Nedre Romerike sorenskriveri. BII 9f Sorenskriverembetet. A Tingbøker. Nr. 1-10. Dekker perioden 15.1.1663 til 9.1.1679.
- II. Henlagte Supplikker Riksarkivet. EA-3023 Danske Kanselli 1572-1799. Serie Jca – Henlagte saker av særskilt art. Ident. 0004. Henlagte saker av supplikkbøkene, eske 10, merket DK D112. 1708 Æ 425.
- III. Supplikkbøker Riksarkivet. EA – 2870/Stattholderembetet 1572-1771. BII 2-8. Autoriserte supplikkbøker 1669-1712.

Referanselitteratur

- Andersen, Arvid Evjen ”Uskyldige barn på Christiania Tugthus” i *Fortid - historisk studenttidsskrift UiO*. No. 1 2005 2. årgang. Pp. 32-34
- Arnesen, Elbørg *Bygdehistorie for Fet – Fra de eldste tider til ca 1800*. Oslo 1980
- Christie, Håkon og Sigrid *Norges Kirker. Akershus Bind 2*. Oslo 1969
- Dørumsgard, A. (red.) *Rælingen – Trekk av bygdehistorien*. Oslo 1955
- Fladby, Rolf *Fra lensmannstjener til Kongelig Majestets Foged*. Oslo 1963
- Fladby, Rolf et al. *Norsk Historisk Leksikon*. Oslo/Gjøvik 1990
- Horgen, Jan Erik *Bygdehistorie for Fet Bind 2*. Fetsund/Oslo 1985
Bygdehistorie for Fet Bind 3. Fetsund 1988
Bygdehistorie for Fet Bind 4. Fetsund 1991
Bygdehistorie for Fet Bind 5. Fetsund 1993
Norske Prestegarder – folk og hus. Valdres. 1999
- Hosar, Hans (red) *Alt mellom himmel og jord. Religion, prest og kirke i lokalsamfunnet*. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt No. 39 Oslo 2003
- Marthinsen, Liv (red) *Tingboka som kilde*. Skrifter fra Norsk lokalhistorisk institutt No. 22. Oslo 1991
- Rian, Øystein *Embetsstanden i dansketida*. Oslo 2003
Aschehougs Norgeshistorie bind 5. Den nye begynnelsen 1520-1660. Oslo 1995
- Riisøy, Anne Irene *Stat og kirke. Rettsutøvelse i kristenrettssaker mellom Sættargjerdene og reformasjonen*. No. 22 i Tingbokprosjektets publikasjoner: AVHANDLINGER. Oslo 2004
- Sandmo, Erling *Voldssamfunnets undergang*. Oslo 1999.

- Skovholt, Lene *Bygdehistorie for Rælingen. Bostedshistorie fra de eldste tider.*
Aurskog 1989
- Sogner, Sølvi *Aschehous Norgeshistorie bind 6. Krig og fred 1660-1780.*
Oslo 1996
- Winge, Harald *Lokalsamfunn og øvrighet i Norden ca. 1550-1750. Skrifter fra*
Norsk lokalhistorisk institutt No. 27. Oslo 1992